

Xüsusi ismə tərif vermək olarmı?

written by Emin İmanlı Emin İmanlı

Dil fəlsəfəsində müzakirə edilən əsas mövzulardan biri *xüsusi isim* mövzudur. Dil filosofları xüsusi ismlə bağlı bir çox fəlsəfi suallara aydınlıq gətirməyə çalışıblar. Nümunə üçün bir neçə suala baxaq: Xüsusi isim öz mənasını, əgər varsa, necə bildirir? Xüsusi isimin referenti – bildirdiyi obyekt – fərz edilə bilən bütün mümkün dünyalarda eynidirmi? Xüsusi isim ilə müəyyənlik təsvirləri^[1] arasında nə kimi fərq var? Fikrimizcə, sözügedən sualların içində məntiqi ardıcılıq baxımından ilk olaraq cavablandırılmalı fəlsəfi sual “hər hansı bir xüsusi ismə tərif vermək mümkündürmü?” sualıdır, çünki sonradan qeyd edəcəyimiz kimi, hər hansı bir anlayışın məzmununu açmaq istədikdə, əvvəlcə, onun tərifi veririk. Əks təqdirdə, məzmunu açılmamış hər hansı bir anlayış bizim üçün məchul olaraq qalacaq. Deməli, xüsusi isimlə bağlı digər fəlsəfi sualları cavablandırmazdan qabaq ona tərif verilməsinin mümkün olub-olmaması aydınlaşdırılmalıdır. Növbəti müvafiq suallar isə məhz bundan sonra aktuallaşa bilər.

Sözügedən sualda məqsəd qrammatika kitablarındakı *xüsusi isim* termininə tərif verilməsinin mümkün olub-olmamasını müəyyən etmək deyil. Aydındır ki, *xüsusi isim* anlayışına qrammatik kateqoriya kimi tərif vermək mümkündür. Yazının irəliləyən səhifələrində xüsusi isim termininin tərifi ilə tanış olacağıq. Bununla belə, məqalənin əsas məqsədi *Aybəniz*, *Bakı*, *Xəzər* və s. kimi xüsusi ismin nümunələrinə tərif verilməsinin mümkün olub-olmamasıdır. Bu yazıda sözügedən mövzu ilə bağlı nümunə olaraq İbn Sinanın *əl-İlahiyyat* kitabında qeyd etdiyi arqumentdən çıxış edərək göstərilməyə çalışacaq ki, hər hansı bir xüsusi ismə tərif vermək heç bir şəkildə mümkün deyil.

1. Xüsusi isim nədir?

Qrammatika kitablarından məlum olduğu kimi, xüsusi isimlər varlığı tək olan nəsnelərin adını bildirir. Bu qrupa daxil olan isimlər bir şəxsi və ya nəsni başqalarından fərqləndirmək üçün verilən adlardır. İnsan adları – soyadlar, ləqəb, təxəllüs kimi sözlər, dağ, çay, göl, şlalə, bulaq, dərə adları, kitab, qəzet, jurnal adları, tək-tək heyvanlara, əşyalara qoyulan adların hamısı xüsusi isimlərdir.^[2] Beləliklə, xüsusi isim həmişə müəyyən və konkret bir obyektə bildirir və heç vaxt həmin obyektədən başqasına şamil olmur. Məsələn, *Aybəniz* xüsusi isimdir, çünki bu adla adlandırılan müəyyən bir şəxsi bildirir və həmin şəxsdən başqasına da şamil olmur; *Bakı* xüsusi isimdir, çünki müəyyən və konkret bir məkanı bildirir və həmin məkandan başqasına da şamil olmur; *Xəzər* xüsusi isimdir, çünki müəyyən və konkret bir dənizi bildirir və həmin dənizdən başqasına da şamil olmur və s.

2. Tərif nədir?

Xüsusi ismin tərfi ilə tanış olduqdan sonra yazının əsas sualına keçə bilərik: Hər hansı bir xüsusi ismə tərif vermək mümkündürmü? Bu yazıda göstərməyə çalışacağam ki, xüsusi ismə tərif vermək mümkün deyil.^[3] Müddəamızın lehinə arqumentimizi qeyd etməzdən öncə gəlin əvvəlcə *tərfi* tərfi ilə tanış olaq: hər hansı bir şeyə tərif verdikdə, nə edirik?

Hər hansı bir anlayışın məzmununu açmaq istədikdə, əvvəlcə onun tərfi ilə tanış oluruq. Tərif məchul anlayışı məlum anlayışa çevirən məntiqi alətdir. Məntiqdə *tərfi* belə tərif verilir: tərif – hər hansı bir linqvistik ifadənin (yəni söz, söz birləşməsi və cümlənin) mənasını və ya konseptual məzmununu təyin etmək deməkdir. Tərif iki elementdən ibarətdir: tərif verən anlayış^[4] və tərfi verilən anlayış. Çox vaxt sözlərə, bəzən söz birləşmələrinə, nadir halda isə cümlələrə tərif verilir. *Tərfi* tərfinə diqqət etsək, tərif bəzən linqvistik ifadənin mənasını, bəzən də konseptual məzmununu aydınlaşdırır. İkinci birinə nisbətə daha aydın və aşkar hesab olunur. Məsələn, *barometr* sözünə tərif vermək

istədikdə, ona *təyziq ölçən* kimi tərif verə bilərik. Bu misalda *barometr* tərifi verilən anlayış, *təyziq ölçən* isə tərif verən anlayış hesab olunur. Bu tərif bizə *barometr* sözünün mənasını aydınlaşdırır. Buna baxmayaraq, verilən tərif bizə qaranlıq və qapalı qalır. Buna görə də kimsə bizə “*təyziq ölçən nə deməkdir?*” – deyə sual verə bilər. Bu suala verilən “*barometr hava təzyiqini ölçmək üçün istifadə olunan elmi alətdir*” cavabı isə bizə *barometr* sözünün konseptual məzmununu aydınlaşdırır. Başqa bir misala baxaq: *fəlsəfəyə müdriklik sevgisi* deyə tərif verə bilərik. Ancaq bu tərif *fəlsəfə* sözünün mənasını az aydınlaşdırır, sözdəki qaranlıqlı və qapalılığı aradan qaldırmır. *Fəlsəfə* sözünə, məsələn, *insanın varlıq, bilik və dəyərlə bağlı fundamental suallarını apriori (əqli) metodla araşdıran elm sahəsi* kimi tərif versək, bu, *fəlsəfə* sözünün konseptual məzmununu daha yaxşı aydınlaşdıracaq. Fəlsəfi mövzularda sözlərə tərif verəndə adətən onların konseptual məzmunu aydınlaşdırılır.

3. Müddəamızın lehinə arqument

Tərifin tərifi ilə tanış olduqdan sonra müddəamızın isbatına keçə bilərik. Sözügedən müddəanı, yəni hər hansı bir xüsusi ismə tərif verməyin mümkünsüz olduğunu isbat etmək üçün İbn Sinanın *əl-İlahiyyat* kitabında qeyd etdiyi arqumentə müraciət edəcəyik.^[5] Bu arqumentin məntiqi strategiyası belədir: sübut etməyə çalışdığımız müddəanın, yəni *hər hansı bir xüsusi ismin tərifi yoxdur* mülahizəsinin əksini, yəni *hər hansı bir xüsusi ismin tərifi var* mülahizəsini fərz edir, daha sonra bu fərzin ziddiyyətli olduğunu göstərir və buna görə də ilkin fərzdən, yəni *hər hansı bir xüsusi ismin tərifi var* fərzindən imtina edirik. Beləliklə, aydın olur ki, sübut etməyə çalışdığımız fərzin əksi doğru deyil.

Əgər kimsə *xüsusi ismin tərifi yoxdur* mülahizəsini qəbul etməsə, onda bu mülahizənin ziddini, yəni *xüsusi ismin tərifi var* mülahizəsini qəbul etməlidir. Bu fərz əsasında arqumenti belə qururuq:

3.1. Arqumentin forması

1. Hər hansı bir xüsusi ismin tərifi var (fərz).
2. Tərif təsviredici isimlərdən ibarətdir (məntiqi qayda).
3. Təsviredici isim birdən çox predmetə şamil ola bilər (tərif).
4. Xüsusi ismin tərifində qeyd olunan hər bir isim birdən çox predmetə şamil ola bilər (2-ci və 3-cü müqəddimələrə əsasən).
5. Xüsusi isim yalnız bir predmetə şamil ola bilər (tərif).
6. 4-cü və 5-ci mülahizələrin konyunksiyası ziddiyyətlə nəticələnir.
7. Deməli, hər hansı bir xüsusi ismin tərifi yoxdur (1, 2, 3, 4, 5 və 6-cı müqəddimələrə əsasən).

3.2. Arqumentin dəyərləndirilməsi

Gəlin arqumentin müqəddimələrini bir-bir nəzərdən keçirək. Birinci müqəddimədə sübut etməyə çalışdığımız müddəanın, yəni *xüsusi ismin tərifi yoxdur* mülahizəsinin əksini, yəni *xüsusi ismin tərifi var* mülahizəsini fərz edirik. Daha sonra belə bir fərzin ziddiyyətlə nəticələndiyini göstərib bu ilkin fərzdən imtina edəcəyik, çünki ziddiyyətsizlik qanununa^[6] əsasən, sözügedən hər iki mülahizə – *xüsusi ismin tərifi var* və *xüsusi ismin tərifi yoxdur* – doğru ola bilməz; ya *xüsusi ismin tərifi var* mülahizəsi doğrudur, ya da *xüsusi ismin tərifi yoxdur* mülahizəsi. Birinci mülahizə, bir az sonra göstərəcəyimiz kimi, ziddiyyətlə nəticələndiyinə görə doğru hesab oluna bilməz və beləliklə, ikinci mülahizə – *xüsusi ismin tərifi yoxdur* – doğru hesab olunacaq.

İkinci müqəddimədə təriflə bağlı məntiqi bir qaydaya toxunulur: tərif təsviredici isimlər vasitəsilə həyata keçirilir. Nəyəsə tərif verdikdə həmin şeyi *bu* və ya *o* işarə əvəzliyi ilə işarə etmirik, əksinə, həmin şeyə tətbiq olunan

anlayışın məzmununu açmaq məqsədilə onu bizə təsvir edən anlayışlardan istifadə edirik. Məsələn, *barometr* sözünə tərif vermək istədikdə, ona *bu barometrdir* və ya *o barometrdir*, – deyə işarə etmirik, çünki işarə etmək *adlandırma* hesab olunur; qarşımızdakı əşyaya işarə edərək *bu barometrdir* dedikdə, həmin əşyanı *barometr* adı ilə adlandırırıq. *Barometrə* tərif vermək istədikdə isə onu bizə təsvir edən anlayışlara – *atmosfer, təzyiq, ölçmək, cihaz* – müraciət edirik: *Atmosfer təzyiqini ölçən cihaza barometr deyilir*.

Üçüncü müqəddimədə təsviredici ismin tərifindən söz açılır: *Birdən çox predmetə şamil ola bilən ismə təsviredici isim deyilir*. Təsviredici ismi daha yaxşı anlamaq üçün onu məntiqdəki *universal* və *partikular* anlayışları ilə müqayisə etmək lazımdır. Universal anlayış birdən çox predmetə şamil ola bilən anlayışa deyilir.^[7] Məsələn, *insan* anlayışı universal anlayışdır, çünki çoxsaylı predmetə şamil olur: İlqar, Samir, Gülnar, Səbinə və s. *Kitab, su, dəmir, daş* və s. anlayışlar da bu qəbildəndir, çünki bu anlayışların hər birinin şamil olduğu çoxsaylı predmetlər var. Partikular anlayış isə yalnız bir predmetə şamil ola bilən anlayışa deyilir.^[8] Məsələn, *İlqar* xüsusi bir anlayış kimi yalnız müvafiq adla adlandırılan konkret şəxsə şamil olur. *Bakı, Xəzər, Neftçi, Feysbuk*, və s. anlayışlar da bu qəbildəndir, çünki bu anlayışların hər biri yalnız bir predmetə şamil olur. Başqa sözlə, partikular anlayışlar universal anlayışların əksinə olaraq təkrarolunmaz, tək və individual nəsnelərə tətbiq üçün istifadə olunur. Beləliklə, aydın olur ki, təsviredici isimlər universal anlayışları ifadə edir.^[9]

Dördüncü müqəddimə ikinci və üçüncü müqəddimələrdən nəticə kimi çıxarılır, belə ki, əgər tərif təsviredici isimlərdən ibarətdirsə və təsviredici isim də birdən çox predmetə şamil ola bilirsə, onda xüsusi ismin tərifində qeyd olunan hər bir isim, yəni təsviredici isim də birdən çox predmetə şamil olacaq; hətta bir neçə təsviredici isimdən vahid bir isim düzəldilsə belə, yenə də nəticə etibarilə birdən çox predmetə

şamil ola biləcək. Başqa sözlə desək, bir universal anlayışı tərifi daxilində başqa bir universal anlayış ilə əlaqələndirsək, yenə də universal anlayış hasil olacaq və beləcə, nə qədər universal anlayış əlavə etsək, nəticə dəyişməyəcək, yeni hasil olan anlayış həmişə universal olacaq və heç bir vaxt partikular ola bilməyəcək. Məsələn, *su* universal anlayışdır, bu anlayışa *saflıq* adlı universal anlayış əlavə edib *saf su* desək, hasil olan yeni anlayış – *saf su* yenə də universal anlayış hesab olunacaq. *Şirinlik* adlı üçüncü bir universal anlayışı *saf su* anlayışına əlavə edib *şirin saf su* desək, hasil olan yeni anlayış – *şirin saf su* yenə də universal anlayış hesab olunacaq və bu qaydada nə qədər bu anlayışa başqa bir universal anlayış əlavə etsək, nəticə dəyişməyəcək.

İndi isə gəlin İbn Sinanın öz misalı ilə bunun tətbiqinə baxaq. Fəlsəfə tarixindən bildiyimiz kimi, *Sokrat* eramızdan əvvəl 470–399 illər arasında Afinada yaşamış yunan filosofunun adıdır. Deməli, *Sokrat* xüsusi isim hesab olunur. Əgər *Sokrata* tərifi vermək istəsək, bunu aşağıdakı şəkillərdə edə bilərik:

1. Sokrat – filosofdur.
2. Sokrat – inanclı filosofdur.
3. Sokrat – haqsız yerə qətlə yetirilən inanclı filosofdur.
4. Sokrat – filankəsin övlədidir.
5. Sokrat – filan şəhərdə filan gündə qətlə yetirilən şəxsdir və s.

Bu tərifi verənlərin hər biri sıra ilə Sokratı daha dəqiq təsvir etməyə çalışsa da, onların heç biri müəyyən və konkret bir predmetə şamil olmur, əksinə, birdən çox predmetə şamil ola bilir, çünki təriflərdə işlədilən sözlər – *filosof*, *inanclı filosof*, *haqsız yerə qətlə yetirilən inanclı filosof*, *filan şəhərdə filan gündə qətlə yetirilən şəxs* – təsviredici isim, yəni universal anlayışı ifadə edir, yəni bu anlayışlar

müxtəlif predmetlərə şamil ola bilirlər; məsələn, *filosof* anlayışının Sokratdan əlavə şamil olduğu başqa predmetlər də var, başqa sözlə, *filosof* anlayışı təkcə Sokrata şamil olmur, həm də başqalarına şamil olur. Yuxarıda sadalanan digər anlayışlar da bu qəbildəndir. Dördüncü tərifdə qeyd olunan *filankəsin övladı* anlayışı isə digər anlayışlardan bir qədər fərqlidir, çünki *filankəs* dedikdə, Sokratın atası Sofroniskos nəzərdə tutulursa, onda *Sofroniskosa* da – xüsusi isim olduğuna görə – tərif verilməlidir, tərif isə artıq qeyd olunduğu kimi təsviredici isimlərdən ibarətdir, təsviredici isimlər də birdən çox predmetə şamil ola bilən universal anlayışları ifadə edir. Nəticə etibarilə *filankəsin övladı* da təsviredici isim kimi birdən çox predmetə şamil ola bilir.

Beşinci müqəddimədə xüsusi ismin tərifinə toxunulur. Qeyd etdiyimiz kimi, xüsusi isim yalnız bir predmetə şamil ola bilən ismə deyilir, başqa sözlə, xüsusi isim partikular anlayış ifadə edir, məsələn, *Sokrat* xüsusi bir isim kimi yalnız bu adla adlandırılan konkret şəxsə şamil olur, həmin şəxsdən başqasına isə şamil olmur.

Altıncı müqəddimədə isə göstərilir ki, 4-cü və 5-ci müqəddimələrin konyunksiyası ziddiyyətlə nəticələnir, yəni *xüsusi ismin tərifində qeyd olunan hər bir isim birdən çox predmetə şamil ola bilir və xüsusi isim yalnız bir predmetə şamil ola bilir* mülahizəsi ziddiyyətli mülahizədir, çünki *tərifin* *tərifinin* birinci və ikinci şərtinə əsasən tərif verən anlayış ilə tərfi verilən anlayışın həcmnin bərabər olduğunu nəzərə aldığda,^[10] belə bir halda, bir tərəfdən, tərfi verilən anlayış – və ya onu ifadə edən xüsusi isim – yalnız bir predmetə şamil olur, digər tərəfdən isə tərif verən anlayış birdən çox predmetə şamil olur, çünki tərifdə qeyd olunan hər bir isim təsviredicidirsə, onda onların toplusu da təsviredici olacaq. Beləliklə, tərif verən anlayış ilə tərfi verilən anlayış eyni şeyə tətbiq olunmalı olduğu halda, buradan belə ziddiyyətli nəticə çıxır ki, xüsusi isim eyni anda həm yalnız bir predmetə şamil olur, həm də bir bir neçə predmetə.

Ziddiyyəti daha aydın ifadə etsək, xüsusi isim eyni anda həm yalnız bir predmetə şamil olur, həm də yalnız bir predmetə şamil olmur.

4. Nəticə

Beləliklə, 1, 2, 3, 4, 5 və 6-cı müqəddimələrə əsasən aydın olur ki, *Aybəniz*, *Bakı*, *Xəzər* və s. kimi hər hansı bir xüsusi isimlərə tərif vermək heç bir şəkildə mümkün deyil. Xüsusi isim tərfi verilə bilməyən konkret anlayışı ifadə edirdir ki, ona da tərif verilməsi ziddiyyətə səbəb olur.

Qeydlər və istinadlar:

[1] Hər bir dildə xüsusi isimlərlə yanaşı, müəyyən və konkret bir obyektı bildirən təsvirlər də var. Başqa sözlə, xüsusi isimlərin özəlliyinə malik olan bir sıra təsvirlər də var. Məsələn, *Sirlər xəzinəsinin müəllifi*, *SpaceX şirkətinin təsisçisi*, *Azərbaycanın paytaxtı*, *Amerikanın indiki prezidenti*, *ən kiçik sadə ədəd* və s. kimi təsvirlər müəyyən və konkret bir obyekt bildirir, belə ki, birinci təsvir Nizami Gəncəvini, ikinci təsvir Elon Maskı, üçüncü təsvir Bakını, dördüncü təsvir Co Baydeni, beşinci təsvir isə 2 rəqəmini bildirir. Bu kimi təsvirlərə *müəyyənlik təsvirləri* (*definite descriptions*) deyilir.

[2] Qəzənfər, K. (2010): *Müasir Azərbaycan dili – Morfologiya*, Bakı: Elm və Təhsil, səh. 44

[3] Bildiyimiz kimi, tərifin müxtəlif növləri var. Xüsusi ismə tərif verilməsi mümkün deyil – dedikdə, tərifin yalnız bir növünü – *işarəedici tərif* (*ostensive definition*) çıxmaq şərti ilə yerdə qalan bütün növləri nəzərdə tutulur.

[4] Tərifdə adətən tərif verən anlayış ilə tərfi verilən anlayış birgə nəzərdə tutulur. Bəzən isə *tərif* dedikdə, yalnız *tərif verən anlayışın* özü nəzərdə tutulur.

[5] İbn Sina (2015): *əl-İlahiyyat*, V məqalə, VIII fəsil, İran: Bustane-ketab, səh. 248

[6] Ziddiyyətsizlik qanunu insan düşüncəsinin dörd ana qanunundan biridir. Ziddiyyətsizlik qanununun ontoloji oxunuşu belədir: *bir şey eyni anda həm var, həm də yox ola bilməz: ya var, ya da yoxdur*. Bu qanunun məntiqi/epistemoloji oxunuşu isə belədir: *bir fikir (mənalı bir cümlə) eyni anda həm doğru, həm də yanlış ola bilməz: ya doğrudur, ya da yanlış*.

[7] Daha dəqiq desək, universal anlayış birdən çox predmetə şamil olması *qeyri-mümkün olmayan* anlayışa deyilir.

[8] Daha dəqiq desək, partikular anlayış birdən çox predmetə şamil olması *qeyri-mümkün olan* anlayışa deyilir.

[9] Verilən izahlardan aydın olur ki, qrammatikada əsas nitq hissələrindən hesab olunan *sifət* də təsviredici sözlərdən ibarətdir. *Ağ, böyük, isti, ədalətli, dözümlü* və s. sifətlər təsviredici söz hesab olunur, çünki müxtəlif nəsnələr və ya şəxslər bu sifətlərlə işarələyə bilirlər: ağ qapı, ağ kitab, ağ stul, ağ çanta; isti çay, isti yemək, isti əl, isti dəmir və s.

[10] Məntiqdə qeyd olunduğu kimi, tərif nə həddindən artıq məhdud (exclusive), nə də həddindən artıq geniş (inclusive) olmalıdır. Tərif həddindən artıq məhdud olmamalıdır: yəni tərif verən anlayış o qədər dar olmamalıdır ki, tərfi verilən anlayışın tətbiq olunduğu bütün fərdləri əhatə edə bilməsin. Məsələn, *subay* sözüə *evlənməmiş azərbaycanlı yetkin insan* kimi tərif versək, bu tərfi verilən anlayışın tətbiq olunduğu bütün fərdləri əhatə etməyəcək, çünki evlənməmiş çinli, afrikalı, pakistanlı və s. yetkin insan da *subay* hesab olunur. Deməli, tərifdən *azərbaycanlı* sözünü ixtisar etmək lazımdır. Tərif həddindən artıq geniş də olmamalıdır, yəni tərif verən anlayış o qədər gen olmamalıdır ki, həm tərfi verilən anlayışın fərdlərini, həm də tərfi verilməyən anlayışın fərdlərini əhatə etsin. Məsələn, *subay* sözüə *evlənməmiş insan* kimi tərif versək, onda bu tərif dörd yaşlı uşağa da şamil olacaq, halbuki bu yaşdakı uşağa *subay* deyilmir. Deməli, tərifə *yetkin* sözü əlavə edilməlidir ki, aidiyyətsiz fərdlərə

şamil olmasın. (Bax: Munson. R, Black. A (2012): *The elements of reasoning*, USA: Wadsworth, pp. 153-154)

Tərifin nə həddindən artıq məhdud, nə də həddindən artıq geniş olması o deməkdir ki, tərif verilən anlayış ilə tərif verən anlayışın həcmi bərabər olmalıdır, yəni tərif verilən anlayış nəyə şamil olursa, tərif verən anlayış da yalnız ona şamil olamlıdır: *tərif verilən anlayış = tərif verən anlayış*. Başqa sözlə desək, tərif linqvistik ifadənin mənasını və ya konseptual məzmununu açırsa, bu o deməkdir ki, tərif verilən ilə tərif verən eyni həcmə malikdir, sadəcə olaraq biri bağlı halda, o biri isə açıq haldadır. Kobud şəkildə desək, tərif verilən anlayış ilə tərif verən anlayış *sinonim* hesab olunurlar; əks halda, tərif verən *tərif verən* hesab olunmayacaq.